

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1973**

A TARTALOMBÓL:

Szabad György: Madách „politikai hitvallása”

Mikó Krisztina: „Az értelem keresése”

Horváth Iván: A versérvék modellezése

*

Veres András: Erdélyi János és Az ember tragédiája

*Szegedy-Maszák Mihály: Létértelmezés és szerkezet
Az ember tragédiájában*

Szabó József: A Tragédia-fordítás úttörője

S z e m l e

Pándi Pál: Kritikus ponton (B. Mészáros Vilma)

Kiss Ferenc: Művek közléről (Szuromi Lajos)

Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Varga Imre)

*Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe
orientale (Mályuszné Császár Edit)*

*

Szabolcsi Bence (Sőtér István)

Pais Dezső (Komlószi Tibor)

Kunszery Gyula (Vargha Kálmán)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973. LXXVII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Kiss Ferenc
Klaniczay Tibor
Komlovszki Tibor
V. Kovács Sándor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTŐSÉG

Szauder József
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társszerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

1118 Budapest
XI., Ménési út 11-13.

Szabad György: Madách „politikai hitvallása” 357
Mikó Krisztina: „Az értelem keresése” 367
Horváth Iván: A versérzék modellezése 380

Kisebb közlemények

Veres András: Erdélyi János és *Az ember tragédiája* 398
Szegedy-Maszák Mihály: Létértelmezés és szerkezet *Az ember tragédiájában* 403 — *Bernáth Attila*: *Az ember tragédiája* koncepciójának néhány kérdéséről 408 — *Szabó József*: A Tragédia-fordítás úttörője 414 — *Schéda Mária*: A *Lantvirágok* és a magyar biedermeier költészet 417 — *Ifj. Horváth Nándor*: Adalékok a Madách-siremlék történetéhez 423

Adattár

Korzenszky Miklós Richárd: Kassai István 1629-i énekgyűjteménye. 426 — *Jankovics József*: Bethlen Miklós bécsi leveleiből. 439 — *Kóka György*: Kazinczy Ferenc ismeretlen tanügyi vonatkozású levelezése. 444 — *Scheiber Sándor*: Eötvös József levele Lévy Józsefhez. 454 — *Szörényi László*: Arany János levele Tóth Lőrincchez. 455 — *Varsányi Péter*: Egy Mórincz Zsigmondlevél. 455 — *Pergel Ferenc*: Az irodalmi ponyva ellen, a Ponyvalektorátus létrehozása 1942-ben. 456

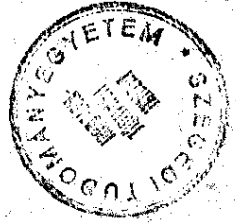
Szemle

Pándi Pál: Kritikus ponton (*B. Mészáros Vilma*) 463
Kiss Ferenc: Művek közelről (*Szuromi Lajos*) 466
Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig) (*Varga Imre*) 469 — Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale (*Mályuszné Császár Edit*) 471 — Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia (*Péter László*) 474
Studia Litteraria (Tomus IX.) (*Lőrinczy Huba*) 480

*

Iani Pannonii episcopi Quinque-Ecclesiensis illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe anteponendi, quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia. Opera Iannis Sambuci. Viennae 1569. — Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. — Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. — Hopp Lajos: A lengyel-magyar hagyományok újjászületése. — Mészáros István: Népoktatásunk 1553 — 1777 között. — Eötvös József kiadatlan írásai (1846 május—1848 február). — Babits Mihály: Halálfiái. — Sbarcea, George: Befejezetlen emlékirat magyar írókról és művészekről. — Krammer Jenő: Ödön v. Horváth. — Réz Pál: Szomorú Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. — Kocham twój kraj (*Boronkai Iván, Kovács Sándor Iván, Balázs Ádám, Kiss Gy. Csaba, Bitskey István, Bényei Miklós, Katona Béla, Varga József, Kajtár Mária, Dévényi Iván, Hopp Lajos*)

483

Költői életművének legjavát alig két esztendő alatt írta meg Madách. 1859 és 1861 között,¹ abban a rövid, de drámai konfliktusokban bővelkedő periódusban, amit történetírásunk az abszolutizmus válságzakaszának tekint. A válság tetőzése idején, 1861 első hónapjaiban figyelt fel az ország Madách Imrére, akinek korai költői és publicisztikai tevékenysége — szűkebb pátriáján kívül — éppen annyira ismeretlen vagy feledett maradt, mint korai közszereplése és a magánéletét is feldúló fogságba vetése az önkényuralom kezdetén. Amire 1861 elején felfigyeltek az sem a páratlan drámai termés volt, hiszen a *Civilizátor* és *Az ember tragédiája* a ládafiókban hevert még, a *Mózes* pedig befejezetlenül az íróasztalon. Nem a drámákra, hanem írójuk egy drámai politikai gesztusára terelődött először a közfigyelem.

A visszanező szinte teátrálisnak látja fellépését, a kortársak számára azonban a légkör feszültsége és a megnyilatkozás veszélyt vállaló őszintesége hitelessé tette. Nógrád megye választott bizottmányának közgyűlése 1861. márc. 12-én feleletül az országos felháborodást keltő Februári Pátens kibocsátására, amely a megszükkített jogkörű magyar országgyűlést a Reichsratnak kívánta alárendelni, kemény határozatot hozott: A megye „minden kivétel nélkül, legyenek azok országgyűlési képviselők, mágnások, országnagyok, megyei tisztviselők vagy bárkik is, egyszóval mindnyájukat, kik akár a magyar országgyűlésnek eddigi törvényhozói körét, úgy mint az adó- és katonaaállítás kérdéseiben is megrendíteni kívánnák, akár netalán a birodalmi tanács megalkotásában, úgy mint választók vagy mint választottak, bármilyen formában részt vennének, közreműködnének, megjelennének, mint önhazájuk törvényeinek megsértőit honarulóknak tekinti”. Alig hangzott el Repeckzy Ferenc volt 48-as kormánybiztos dörgő helyesléssel fogadott határozati indítványa, Madách Imre kért szót. Ma már tudjuk, hogy a pálfordulások históriájának és a cserbenhagyottak mártírológiájának milyen alapos és keserítő ismeretében tette meg kiegészítő javaslatát: „Nehogy valaki azt mondhassa, hogy a következendő határozat a többséget megfélemlítő kisebbség műve volt, nyissuk meg teremünk ajtajit, és mindazokat, kik a határozatért a felelősséget elvállalni nem akarják, távozásra szólítsuk fel, akik pedig a határozat hozatalába befolyási óhajtanak, azt aláírásaikkal szentesítsék.” A drámai felszólításra — amint a közgyűlés jegyzője megalapította — „senkisémet találok, ki e megye tanácskozási termékét elhagyta volna”. A határozatot — a kinevezett Zichy Ferenc gróf főispán távollétében — saját kezűleg írta alá a választott tisztikar egésze és a megyebizottmány valamennyi, összesen 149 jelenlévő tagja, feltehetően ülésrendben, Madách a huszonkilencedikként. Nógrád határozatát a később ülésöz

* Az MTA Irodalomtudományi Intézete által 1973. febr. 8-án rendezett emlékülésen elhangzott előadás jegyzetelt szövege.

¹ Madách Imre *Összes Művei* (a továbbiakban: ÖM) (S. a. r. HALÁSZ Gábor.) Bp. 1942. II. 1160—1162., 1165.

törvényhatóságok egész sora vette át, nem egy esetben szó szerint. Helyet kapott az átmenetileg cenzúramentességet élvező sajtóban is, Madách megnyilatkozásának kiemelésével.²

Nógrádban aligha keltett meglepetést Madách fellépése. A megyei autonómia helyreállítása óta eltelt időszak egyik legaktívabb helyi szereplőjének ismerték. Tagja volt a megyei bizottmányt alakító ún. „ösgyűlés” szavazatszedő bizottságának, magának a megyei választmánynak, a község szervezési és a költségvetési bizottságoknak, a megyei törvényszék bírói testületének és kezdeményezője, ill. társszerzője egész sor megyei politikai határozatnak.³ Madách idézett március 12-i megnyilatkozása kétséggel szándékosan figyelemfelhívó volt. Menten utána újabb felszólalásban javasolt megyei tiltakozást a kormányzat elnyomó intézkedései ellen, és aznap keltezzel bocsátotta ki *Politikai hitvallomásnak* nevezett képviselői programját. Jól előkészített fellépése a választásokon — mint ismeretes — sikeres volt, ellenjelölt nélkül, egyhangúan választották meg.⁴

Madách programnyilatkozata, amit nyomtatott röplapon közzé is tett, alig másfél oldalas szöveg.⁵ Programadásával nem csupán a színvállás és a nyílt politikai elkötelezés erkölcsi követelményének kívánt eleget tenni, amint arra a szövegben maga is utalt, szinte oktattva választóit az új demokratikus felelősségtudatra, amely megkívánja tőlük, hogy „nyílt politikai hitvallást” követeljenek „népképviselőjüktől”, akinek a kezére adják „a hon és saját magok legszentebb érdekét”. Megnyilatkozásával egyben szembefordult azzal, a polgári parlamentarizmus elleni antidemokratikus ihletettségű akcióval, amely követutasítási jogot követelt a még mindig nemesi többségű megyebizottmányoknak. Ugocsa megye volt a kezdeményezője, a hajdan békepárti Kovács Lajos, s rajta kívül Török János meg Kazinczy Gábor a legfőbb propagátorai a követutasítási rendszer új kiadásának, amit végül is csak további három megye tett magáévá, tegyük hozzá, a birodalmi centralizáció bécsi hirharangjainak igaz bánatára, hiszen, ha valami, úgy ennek a sikere lett volna alkalmas a magyar nemzeti és alkotmányos törekvések retrográd voltának bizonyítására. Az antiparlamentáris zavarkeltő akció megbukott tehát, de amikor Madách — aki később elvileg is állást foglalt a követutasítási rendszer felelevenítése ellen⁶ — kiadta nyilatkozatát, még állt a vita, azaz a személyes programadás ebben a vonatkozásban maga is állásfoglalást jelentett.⁷

Madách nem kevés bátorsággal Kossuth Lajosra hivatkozva — amit ekkor tájt szóban sokan megtettek, de nyilvánosságra bocsátott írásban már jóval kevesebben — beszélt arról, hogy a politikai cselekvésben az adott körülményekhez kell alkalmazkodni, ily módon, részletezett programot aligha adhatna „anélkül, hogy vagy az adott szó szentsége, vagy a haza java ne veszélyeztessék miatta”. Kötelességének érzi azonban „rendíthetetlen alapokul bevallani” azokat „az általános elvek”-et, amelyek „népképviselői” pályáján irányítani fogják. Az „alapelveket” — mint ismeretes — a francia forradalom hármasszavával határozta meg,⁸ hogy — kibontva a szerinte belőlük fakadó s a magyar viszonyokra alkalmazandó kö-

² Nógrád Megye Levéltára (NML) Bizottmányi Jegyzőkönyv (Bj.) 1861. márc. 12/252.; Pesti Napló (PN) esti kiadása, 1861. márc. 15.; PN 1861. márc. 19.; Megyei Alkotmányos Mozgalmak (MAM) . . . (Kiad. R[A]JKAI F[RIEBEISZ] I[STVÁN]) Pest, 1861. 172—174.; PALÁGYI Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 253—254.; SZABAD György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860—61). Bp. 1967. 265—266.

³ NML Bj. 1861. jan. 7/3—4, jan. 10/7, 11, 12, 19, 20, 27, márc. 12/253.; Magyar Országos Levéltár (OL) Kancellária 1861—VIII. N—11—1717.; vö. MAM 174—175.; SZABAD György 192., 202., 266., 272.

⁴ Vö. ÖM II. 1143—1144.

⁵ I. m. II. 683—684.

⁶ I. m. II. 653.

⁷ Vö. SZABAD György 245—249.

⁸ A hármasszavak felidézése ismételt alkalommal alkalmazott szónoki fordulat volt ez idő tájt. Idézte — többek között — már Madách előtt Fest Imre is Szepesben a megye újjászervezése idején, de — tőle eltérően — nem azonosítva lényegüket az 1848-as vívmányokéval, hanem jórészt az általánosságoknál maradva. PN 1860. dec. 22. Vö. SZABAD György 328—329.

vetelményeket — kijelentse: „Ez elvek le vannak . . . már téve az 1848-dik évi törvényekben.” Amikor Madách az 1848-as vívmányokról, mint a francia forradalom hármasszózatának megtestesítőiről beszélt, arra törekedett hogy az 1848-as törvények helyreállításának köve-
telését visszhangzó országban, amelynek ifjabb nemzedéke még nem tudatosan élte át a ma-
gyarság és európaiság eladdig legnagyobb találkozását, legbelső lényegüknek a fran-
cia forradalomával egybecsendülésére emlékeztessen. Aligha volt ez a rámutatás a lényeg lényegére
véletlen ötlet vagy választási fogás csupán a *Tragédia* írójától, aki az újra Keplerként ébredő
Ádámot, miután a nevezetes „álom az álomban” jelenet keretében megismertette — ha tet-
szik, megszenvedtette — a francia forradalommal — mint irodalom-történetírásunk kiemeli —
meghagyta az ott megismert, a történeti múlt egészen győzedelmeskedő eszmék hívének,⁹ köz-
vetlenül még Lucifertől is gáncsolhatóan: „. . . fejlődni látom szent eszméimet, Tisztulva
mindig, méltóságosan, Míg, lassan bár, betöltik a világot.”¹⁰

A képviselőjelölt Madách programnyilatkozatában nem maradt meg a francia forradal-
mi jelszavak hangoztatásánál, hanem a magyar viszonyokra alkalmazott tömör értelmezésü-
ket is adta. „A szabadság alatt — deklarálta Madách — értem hazám minden beolvasztás-
tól megóvott integritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze
fölötti rendelkezhetősé-
gének minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolcszázados
alkotmányos küzdelmeink virágát, a személyes felelősségre fektetett kormányt megyei munic-
ipiummal és sajtószabadsággal, ezen két legerősebb gyámolóval egyetemben.” Mindez sum-
mázata volt annak, amit az újjáalakult törvényhatóságok java része, köztük Nógrád megye
is Madách közreműködésére valló nyilatkozataiban követelt az Októberi Diplomában testet
öltő kiegyezési ajánlat elutasításával egyidejűleg, összhangban a hazai ellenállás szervezői-
nek, sőt az emigrációnak a legális taktikájával is.¹¹

Madách ugyanazon a március 12-i napon, amelyen kibocsátotta *Politikai hitvallomását*,
és olyan figyelemfelhívó gesztussal támogatta a Februári Pátensnek behódolókat „honarúlok-
ká” bélyegző megyei határozatot, nevezetes kezdeményezést is tett. Terjedelmes beszédben,
amit csak kivonatatosan, megyei határozatként jegyzőkönyvbe iktatott, illetve a kancelláriához
juttatott változatában ismerünk, a törvénysértő intézkedések légiója ellen emelt szót. Kífo-
gásolta, hogy „osztrák miniszter”, Schmerling kapott felhatalmazást a magyarországi szer-
bek zsinatának előkészítésére (tegyük hozzá, arra tehát, ami a 48-as törvény értelmében¹²
„a magyar felelős ministeriumra” hárult). Tiltakozott az ellen, hogy Fiumében — melynek
polgársága ellentmondott a sorsát nélküle eldöntő császári akaratsnak — ostromállapot ki-
hirdetésére került sor, törvénysértésnek minősítette magát a katonai rendszabályt, külön is
kiemelve az intézkedő császári tábornok jogosulatlanságát, mert „az ország . . . törvényes
tisztviselőjének . . . osztrák katonát nem ismerhet el”. Már itt egybekapcsolódott, s a foly-
tatásban teljes egyértelműséggel fonódott össze az abszolutizmus továbbéltetése ellen küzdő
Madách megnyilatkozásában a közjogi-nemzeti sérelmek és a polgári szabadságjogok lábbal
tiprása elleni tiltakozás. Konkrét példát is idézve¹³ emelt szót az ellen, hogy „egyes polgár-
társaink . . . rendes törvényes ítélet nélkül elfogatnak, s külföldi börtönökbe hurcoltatnak”

⁹ SÖTÉR István: Madách Imre. In: A magyar irodalom története. (Főszerk. SÖTÉR István) Bp. 1964—66. IV. 353.; KERÉNYI Ferenc: Van-e Madách legenda? Kritika, 1971/4. sz. 37.

¹⁰ *Az ember tragédiája*, 10. szin. ÖM I. 622.

¹¹ NML Bj. 1861. jan. 10/7., febr. 11/64.; PALÁGYI 250—251.; SZABAD György 140—149., 192., 241. Vö. a 2—3. jegyzetek hivatkozásaival.

¹² Vö. 1848: 20. tc. 8. §.

¹³ „Mások” mellett Asbóth Lajos volt honvédtábornoknak (Asbóth János apjának) az elhurcolására utalt, akit később a rendőrmisztérium az ellenállási szervezeti felszámolására használt fel. Vö. STEIER Lajos: Beniczky Lajos . . . Bp. 1924. 700—719., 723—732.; SZABAD György 284—285.

Kifogásolta az önkényuralom erőszakszervezeteinek további működését, „a császári csendőrség” alakulatainak jelenlétét, a megyei hatóság intézkedéseinek diszkreditálását a fináncok által, az „országgyűlés nélkül kivetett adók” katonai behajtását s a császári csapatok erőszakosságait, példaként említve fel az egri esetet; ott ugyanis (tegyük hozzá, amit Madách nem tudhatott: Ferenc József személyes utasítására) zászlóaljnyi katonaság akadályozott meg egy, a kápolnai csata évfordulójára tervezett gyászünnepséget.¹⁴ A Madách által kezdeményezett határozat befejezésül az „előszámlált szomorú törvénysértések” felszámolását, „minden nem törvényes hatóságok” eltávolítását követelte, és azt, hogy „saját törvényeink, az igazság, az előhaladott kor szelíd szelleme szerint” kormányoztassék az ország.¹⁵ Szögezzük le sietve: olyan tiltakozások követelések voltak ezek, amelyek sem eredetieknek nem mondhatók — hiszen visszhangzott tőlük az ország —, sem nagyobb jelentőségűeknek az ellenállás hétköznapi fegyvertényeinél. De éppenséggel nem lebecsülendő bizonyítékai Madách személyes kockázatot is vállaló helytállásának.

Madách, aki a polgári értelemben vett, azaz a népszuverenitást megtestesítő parlamentnek felelős kormányzásra,¹⁶ mint alapkövetelményre építő alkotmányosságnak a helyreállítását követelte, országgyűlési beszédében¹⁷ ehhez az igényhez mérten jelentette ki — mondhatni formális leegyszerűsítéssel —, hogy Bach és Schmerling rendszere „ugyanazon kutyá, csak más nyakravalóval”. Vajon azt jelenti ez, hogy nem vett tudomást Schmerling szisztémájának alkotmányos vonásairól? Dehogynem. Maga is elismerte, hogy Schmerling kísérlete „az alkotmány zászlói alatt” folyik, mindjárt hozzátéve, hogy „az alkotmányos eszmék legnagyobb győzelme az, hogy a mai korban ellenők is csak a szabadság színe alatt lehet harcolni”. Madách azonban a döntő hatalmi eszközöket kezében tartó abszolutizmusnak és a gyáva konstitucionalizmusnak azt a Februári Pátensben testet öltő kompromisszumát, amin Schmerling rendszere nyugodott, nemcsak magyar nemzeti szempontból, hanem szubsztanciáját illetően sem tekintette tényleges alkotmányosságnak, hanem — egy fontos valóság-elem bizonyos eltúlzásával — csupán a megőrzött despotizmus színváltozatának, amire az ellenállás kényszerítette a hatalmat. A formálódó *Mózes*-dráma történelmi hasonlatrendszerét előlegezve¹⁸ szólt arról, hogy a letűnt Bach-rendszerben a nemzetet arra igyekeztek „mint Izrael népét a babyloni fogságban rákényszeríteni, hogy Isten ujjával írt törvényeinktől elpártolva, egy Baalhoz szegődjünk, kinek Istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbemenő vagyona millió szegénynek s elfolyó vére emberáldozatoknak”. A változott viszonyok között is továbbfolyik az erőszakoskodás — általánosította nógrádi határozati javaslatának konkrétumait — „az országot dragonade-ok rémülete járja végig utolsó filléreinktől fosztogatva”,¹⁹ el „nem ismert hatalom bérencei visznek ijedelmet a békés lakokba, . . . ugyanazon hatalom tisztviselői felmentve törvényeink alól, intézkednek fölöttünk”, de mindez azzal is párosul, hogy „most velünk, általunk, törvényes úton szándékolatik a nemzetgyilkolás végbevitelni”, azaz a lemondás a „legnagyobb két kincs”, „a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetőséjének minden idegen befolyástól való megőrzéséről”, aminek

¹⁴ I. m. 282.

¹⁵ A tiltakozás elemeinek sorrendjét illetően nem ragaszkodtunk az egymástól is eltérő szövegváltozatokhoz. NML Bj. 1861. márc. 12/253., OL Kancellária 1861—VIII. N.—11—3615.; PN. 1861. márc. 19.; MAM 174—175. Itt említjük meg, hogy Madách országgyűlési beszédében jól érzékelhető helytelenítéssel beszélt a megyei megnyilatkozások „felirati” alakjáról. ÖM II. 691.

¹⁶ Madách polgári alkotmányosságot igenlő politikai álláspontjának nem mond ellent, hogy „a személyes felelősségre fektetett kormányt” történet szemléletéből következően „nyolcszázados alkotmányos küzdelmeink virágá”-nak tekintette. ÖM II. 684.

¹⁷ I. m. II. 686—693.

¹⁸ Vö. SÖTÉR IV. 333.

¹⁹ Az éppen ekkor tájt kibontakozó katonai adószedő-hadjáratra ld. SZABAD György 530—534.

biztosítását a szabadság jelszó realizálásának legfőbb elemeként emelte ki programnyilatkozatában.²⁰

Madách a „szabadság” érvényesítése feltételének tekintett „személyes felelősségre fektetett kormány” legerősebb két gyámolójának a „megyei municipiumot” és a sajtószabadságot minősítette. — Emlékeztet, hogy a pályakezdő Madách a Kelet Népe-vita idején Kosuthal rokonszenvezett, és teljes erejével támogatta gazdaságpolitikai célkitűzéseit.²¹ Az államberendezkedés kérdéskörében viszont a centralisták hívének, sőt harcostársuknak is bizonyult.²² Annál meglepőbb a „megyei municipium” ilyen kiemelése képviselői programjában. Méghozzá nem is véletlen és elszigetelt mozzanatként. Az 1861—62 telére időzített²³ *A helyzethez* című írásában a megyei intézményről, amely „a nép rokonszenvét és tiszteletét minden ármány dacára híven megóvta”, mint „kedves hölgyről” beszélt, akit „a magyar”, Dobozi módjára, inkább maga öl meg (értsd: némit el, feloszlatva gyűléseit és új passzivitásba vonulva), „minthogy becsületét feladja”, azaz engedje, hogy Schmerling kényére-kedvére szolgáljon.²⁴ Néhány hónappal később vetette papírra Madách *Szabadelvűség és táblabíró politika* című, cikksorozatnak szánt írását, amelynek két fejezetét Halász Gábor fedezte fel a rövid életű *Felvidéki Magyar Közlöny* hasábjain.²⁵ A cikksorozat csonkasága ellenére egyértelmű. Madách kiemelte, mennyire „felkapták országos önállásunk, s ennek mellözhetlen feltétele, a parlamentáris kormány titkos s épp ezért legveszélyesebb ellenei azon hadicselt, hogy a magyar léttel, a nép valóságos rokonszenvével összeforrt megyei önkormányzást valóságos ellenlábassal tüntessék fel a parlamentarizmussal”.²⁶ Madách előadása a továbbiakban nemcsak megerősíti, hogy „a népélet legfőbb feltételét” a megyei önkormányzati rendszer népképviselői változatában látja, hanem magyarázattal szolgál arra is, milyen fejlemények formálhatták — mondhatjuk — polgári municipalistává. A franciaországi változások, a centralizált államban annak lehetővé válása, hogy a demokrácia eszközeivel visszaélő despotizmus könnyű szerrel döntse meg a polgári demokratikus alkotmányosságot — ami alighanem roppant hatással volt Madách általunk most nem vizsgált történelemszemléletének fejlődésére is — minden jel szerint az államberendezkedés kérdésében elfoglalt korábbi centralista álláspontjának felülvizsgálatára indította. „Álarcozott ellenségeink csak francia példákat hozhatnak fel a parlamenti kormány s a merev centralizáció együttlegessége mellett; már pedig — folytatta Madách, hajdan Cormenin buzgó követője²⁷ — Franciaország az alkotmányosság tudományában igen gyarló példa, mert fényes teóriákat sokszor s nagy zajjal láttunk ugyan benne születni, de állandó, biztos és nyugodt konstitucionális életet benne folyni soha; s mindannyiszori visszaesése merev centralizáció eredménye volt.” Ellenpéldaként Angliát idézte, „hol a parlamentáris kormányt legszebben látjuk frigyessülve az önkormányzással”. A követutasítási rendszer eltörlésének és a végrehajtóhatalom alkotmányos korlátozása korszerűsítésének Eötvösék oldalán hajdan kifejtett elveit fenntartva, Madách a „népképviselői municipium” és a felelős parlamentáris kormányzat teljes harmóniája megteremtésének lehetőségét hangoztatta.²⁸ Mindez — tegyük hozzá most csak utalásszerűen — nemcsak koncepcio-

²⁰ ÖM II. 683—684.

²¹ I. m. II. 628—634., 1181—1182., 1206.

²² I. m. II. 634—648., 1180—1182. Egyidejűleg igyekezett azonban a megyei keretek között elérhető javítási lehetőségeket is kihasználni. Vö. KERÉNYI 35.

²³ A megyei jegyzőkönyvek megcsonkításának megkezdésére utaló mondat teszi lehetővé írása keletkezésének időzítését. Vö. ÖM II. 707.

²⁴ I. m. II. 705—706.

²⁵ I. m. II. 648—655., 1182.

²⁶ I. m. II. 651—652.

²⁷ Louis de Cormenin (1788—1868) műveinek hatását a Timon álnevet is tőle kölcsönző, pályakezdő Madáchra már Halász Gábor megállapította. I. m. II. 1180.

²⁸ I. m. 651—655.

nálisan,²⁹ hanem konkrétumait tekintve is Kossuth belpolitikai programjával csendült egybe, alkotmánytervének vonatkozó előadásával, amit Madách közvetlenül is ismerhetett,³⁰ közvetett hatását viszont legalábbis valószínűnek tekintjük. Megjegyzendő azonban, hogy Kossuthnál mindez az általános választójog bázisára épült, aminek Madáchnál nincsen nyoma, és egy olyan nemzetiségpolitikai koncepcióval függött össze, amit Madách nem tett magáévá.³¹

Madách idézett két cikkét — ígérete ellenére — harmadik nem követte, talán Schmerling sajtórendszabályai következtében nem. Madách már az országgyűlés feloszlása után megjósolta, hogy vége lesz „a sajtó szabadabb mozgásá”-nak, „el fognak hallgattatni mindent”.³² Cikksorozata, utolsó politikai megnyilatkozása végül is befejezetlen maradt. A „szabadság” jelszó realizálásának a sajtószabadság biztosításában megjelölt feltétele érvényesíthetetlené vált.³³

Madách „politikai hitvallásának” második tétele így hangzott: „Az egyenlőség alatt értem a törvények alatti egyenlőséget, a vallások egyenjogúságát s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését.” Állásfoglalása egyértelműen a polgári átalakulás kiteljesítésének irányába mutat, ha meglehetősen általánosságban tartottan is. Egykorú megnyilatkozásaiban Madách e kérdéskörrel részletezően nem foglalkozott. Ez a tartózkodás kétségtelen tény, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a pártok vezető szónokai bizonyos munkamegosztást érvényesítettek az országgyűlésen. Néhány közvetlen utalása programját ismételte csupán, mégis — közvetett források figyelembevételével — mód nyílik álláspontjának némileg pontosabb körvonalazására. Madách tagja volt Nógrádban egy, a lakosság számára politikai tájékoztatót fogalmazó választmánynak. Az elkészült szöveg felsorolta az 1848-as jobbágy-szabadító vívmányokat, majd hozzátette, hogy az általuk nem érintett „tartozások és jogok . . . jövőben is épségben maradnak, mert azok csak a népképviselői országgyűlés által változtathatnak meg”.³⁴ Míg a nógrádi nyilatkozat tehát a fennmaradt feudális kötelezettségekre és előjogokra figyelmeztetve csak reményt ébresztő, de ígéret mentes stílus fordulattal utalt megszüntetésük lehetőségére, addig Madách a legkisebb fenntartást is mellőzve vette programjába — a reminiscencia szót magyarítva — „minden feudális visszaemlékezések megszüntetését”. Fenntartás nélküli volt „a vallások egyenjogúságá”-nak a követelményére uta-

²⁹ Kossuth ez irányú korábbi célkitűzéseit kiteljesítve 1848-ban — az angol és amerikai példára is hivatkozva — a parlamentáris kormány és a népképviselőre alapozott municipiumok együttműködésére kívánta építeni a polgári államberendezkedést. Törekvéseit azonban a népképviselői rendszer kifejlesztése ellenfeleinek és a centralizáció híveinek együttes ellenálása folytán csak részlegesen érvényesíthette. Fejtegetéseit azonban az egykorú sajtóközleményekből Madách már ekkor figyelemmel kísérhette. Vö. Kossuth Lajos Összes Munkái (KÖM) XI. (S. a. r. BARTA István) Bp. 1951. 697., 714—725. Vö. VARGA János: A jobbágy-felszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 337—338.; SZABAD György: Eötvös József a politika útjain. Száz. 1971. 661—662.

³⁰ Amellett, hogy a Határozati Pártnak az emigrációval kapcsolatot tartó vezető csoportja révén is megismerhette Kossuth vonatkozó nézeteit, eljuthatott hozzá az alkotmánytervnek Daniel IRÁNYI—Charles Louis CHASSIN: Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—1849. Paris, 1859—1860. I. 365—398. lapjain közölt szövegváltozata is. Legvalószínűbb, hogy a Kossuth szerzőségére burkoltan utaló, hazai féllégális kiadványként megjelentetett gyatra fordítást ismerhette: „A magyar nemzet jövője. E nevezetes és legkorszerűbb mű minden alkotmányos érzelmű igaz magyarnak különös figyelmébe ajánlatik és szívére köttetik. Forditá és kiadja: KOZMA Imre. Győr, 1860.” Kozma később Madách képviselőtársa lett, de a kiadványra már találkozásuk előtt is felfigyelhetett a költő bizonyos hírverési kísérletek és sajtópolémia kapcsán. Vö. Pesti Hírnök 1861. jan. 24., 26.; PN 1861. jan. 31., febr. 2.; SZABAD György: Forradalom és kiegyezés választóján 245—246., 372., 404.

³¹ I. m. 20—22., 557.

³² ÖM II. 707.

³³ Vö. Magyar Sajtó 1862. dec. 31.; BERZEVICZY Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. Bp. 1922—1937. IV. 31—35.

³⁴ NML 1861. jan. 10/19.; Magyarország 1861. jan. 20.; SZABAD György 328.

lása is. Ezzel kapcsolatban egy megszorító jelzőnek a mellőzése érdemel külön is figyelmet. Mint ismeretes az 1848-as törvénykönyv még csupán a „bevett” felekezetek jogegyenlőségét mondta ki, amit a zsidó emancipációval 1849-ben egészített ki az országgyűlés. Tekintettel arra, hogy a legális fórumokon az 1849-es törvényekre hivatkozni nem lehetett, a vallási egyenlőség dolgában megnyilatkozókat, ha nem tértek ki a részletekre, nem kevésbé éppen az különböztette meg egymástól, ki korlátozta az egyenjogúság kivánalmát a „bevett” felekezetekre utalással s ki nem. Madách egyébként rész vett annak a 9 tagú, az országgyűlés további teendőivel foglalkozó választmányának a munkájában is, amelynek javaslata nyomán születt a sok mindent eléggé általánosságba fullasztó, de a zsidók egyenjogusítását alapkövetelménnyé emelő határozat. Ez a körülmény megerősíti annak indokoltságát, hogy véleményét e kérdésben is az 1848-as törvénykönyvbe foglaltak határain túlmutatónak tekintsük.³⁵

A harmadik jelszó, „a testvériség” értelmezésekor Madách meglegedett azzal, hogy „a különböző ajkú népfajoknak [így!] nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s köteleességekben” tűzze céljául.³⁶ Ezt mintegy kiegészítve, a választók bizalmát megköszönő nyilatkozatában külön a szlovákokhoz fordulva arról szövelt, „hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal tőt testvére szabadságáért is viv”.³⁷ A nemzetiségi kérdésben Madách — mint ismeretes — terjedelmes beszédben készült kifejezni álláspontját, szövegét el is készítette, de elmondására a feloszlásra került országgyűlésen nem nyílt alkalma. Beszédének fogalmazványa az egységes magyar „politikai nemzet” hívének tünteti fel.³⁸ De ez nem minősíti egyértelműen állásfoglalását, hiszen egységes politikai nemzetről beszélt az országgyűlés Eötvös vezette nemzetiségi bizottságának többsége által készített javaslat, erről Kossuth, aki a nemzetiségeknek jóval szélesebb körű jogok biztosítását ajánlva rendkívül élesen bírálta ugyanezt a javaslatot, sőt politikai nemzetről szövelt a nemzetiségi bizottság többségi javaslatához csatolt különvéleményében Vlad és Popovici is, de ők azt csupán az országban élő „egyenjogú nemzetek” valamiféle külső keretének, összefogójának szánták.³⁹ Madách álláspontja ebben a kérdésben a nemzetiségi bizottság többségének a javaslatához állt közel.⁴⁰ Szembefordult a „külön teritóriumok” kialakítására irányuló törekvésekkel.⁴¹ A „személyes szabadság” biztosítása révén kívánta az etnikai és nyelvi közösségeknek tekintett⁴² nemzetiségek kielégítését. Előadása közvetve világossá teszi, hogy — a nemzetiségi bizottság javaslatával összhangban — meghaladni kívánta azt az 1848-as ideiglenes szabályozást nyújtó törvényt, amely a megyebizottmányok nyelvének csak a magyart ismerte el.⁴³ Madách szerint azonban a reformnak azt nem szabad eredményeznie, hogy a többség a maga nyelvének használatát „a többi nyelvek kizárásával” kényszerítse a kisebbségre,⁴⁴ ami azt mutatja, hogy Madách — ha ebben

³⁵ OL Országgyűlési Levéltár (Ogylt.) 1861—I—421/a.; SZABAD György 594—595.

³⁶ ÖM II. 684.

³⁷ I. m. II. 686.

³⁸ I. m. II. 694—703.

³⁹ SZABAD György 552—558. Vö. KEMÉNY G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Bp. 1947. 53—55.

⁴⁰ Madách nemzetiségpolitikai fejtegetései érthető módon tetszettek Eötvösnek. Vö. ÖM II. 930., 941—942. Vö. TÓTH Ede: Mocsáry, Eötvös és Madách a nemzetiségi kérdéstről. Filológiai Közöny, 1962. 142—144. A politikai küzdelem alapkérdéseinek egész sorában azonban — megítélésünk szerint — koncepcionális különbségek választották el őket.

⁴¹ ÖM II. 700.

⁴² „... a nemzetiségek kérdése hazánkban egyedül a faji s nyelvi nemzetiségek kielégítésére vezetendő vissza, melynek elve ... nem lehet más, mint a személyes szabadság gyakorolhatása ...” I. m. II. 701.

⁴³ Vö. 1848: 16. tc. 2. §. e.

⁴⁴ „Nem ismerhetjük el továbbá azt, hogy egyes megyék többsége a megye nyelvét meghatározhatná a többi nyelvek kizárásával, mert ennek természetes következése lenne, hogy az egyes megye helyett az összes ország többsége határozza el az összes megyék nyelvét, m bizonyosan nem lenne kedvezőtlen a magyarra nézve.” ÖM II. 701.

a kérdésben maradt is el leginkább a kor nagy követelményeitől, haladó irányú kibontakozást keresett. Figyelmet érdemel az is, hogy Madách, aki az idézett értelemben a többséggel szemben a kisebbség védelmének követelményét támasztotta, éppen a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó előadásában idézte a szerinte a népre hivatkozással is alkotmányellenes fellépését álcázó Schmerling⁴⁶ fejére a „nép szava Isten szava” elvét.⁴⁶

„Politikai hitvallásának” befejező passzusában írta Madách: „az 1848-dik évi törvények... minden további státusélet egyedül létezhető kiindulási pontjai reánk nézve”.⁴⁷ Kétségtelen, hogy a továbblépést csupán a fentiek értelmében és mértékéig ítélve az adott körülmények között lehetségesnek és szükségesnek, Madách csak a joggyarapítás, az alap megbővítése értelmében volt kész a hite szerint a forradalmi hármasság jelszót megtestesítő 1848-as törvénykönyv megváltoztatására. Egyetlen mozzanat sem mutatja, hogy a nemzeti és a társadalmi vívmányok bármelyikének csorbítására is hajlandó lett volna. E tekintetben a legkövetkezetesebbek közé tartozott, az emigráns Jósika szavaival „a legexplicittebb s erősebb szónokok egyikének” bizonyult⁴⁸ az országgyűlés fórumán is.

Madách — mint ismeretes — még Teleki László pártvezérsége idején a Határozati Párt-hoz csatlakozott⁴⁹, és annak egyik szónokaként mondta el nagyhatású beszédét a vita kibontakozása idején. Megnyilatkozásának egy nevezetes fordulata sok félreértés forrása lett. Műveinek legjobb kiadása is így idézi Madáchnak a felirati javaslatról mondott szavait: A „törvényes tért látom én mélyen tisztelt Deák Ferenc képviselő úr indítványának legtöbb pontjaiban elfoglalva, azért szavazatommal én is hozzájárulok”.⁵⁰ A Magyar Országos Levéltár őrzi a képviselőház eredeti naplójának kéziratát. Abban pedig az idézett részlet „hozzájárulok” helyett „hozzájok járulok” szavakkal végződik.⁵¹ Azaz a ténylegesen is a határozati indítványra szavazó Madách Deák javaslatának csak a 48-as alapot védelmező pontjait tette magáévá, azokat, amelyekkel korábban Teleki, sőt amelyekkel Kossuth is egyetértett, ha nem is érte be velük.⁵² Madách helyeslése azonban nyilvánvalóan nem vonatkozott Deáknak sem a felirati formára tett indítványára, sem azokra a tartalmi fejtegetéseire, amelyek elsődleges viszonyulási tényezővé emelték az alapszerződés deklarált Pragmatica Sanctiót, illetve „a törvényszabta szigorú kötelezettség mértékén túl is” hozzájárulást ígértek a birodalom fenntartásának biztosításához stb.⁵³ Madách csatlakozott a „törvényes tér” védelméhez, ugyanakkor félreérthetetlen határozottsággal óvott „a szoros jogtól való eltérés lejtőjén” teendő minden lépéstől.⁵⁴ Érveléséből érdemes egy mozzanatot külön is felidézni. Egyes feliratiak, mindenekelőtt Andrassy a megegyezés esetére a közös Monarchia nagyhatalmi állá-

⁴⁶ I. m. II. 703., 705.

⁴⁷ I. m. II. 702. Nem feledjük a tömegek történelmi szerepével kapcsolatos székszisbe is átszűrő ambivalenciáját, amit drámai műveivel is jól szembesíthetően tükröz a *Nép szava* emlékezetes strófája: „A nép szava fenyítő üstökös, / Feltűnik olykor — elhalványul. / Kigúnyolják, — de egyszer visszatér / S kihányja a földet sarkaibul.” I. m. II. 390. Vö. SÓTÉR István: *Álom a történelemről. Madách és Az ember tragédiája*. Bp. 1965. 62–64.

⁴⁸ Ebben a mondatban — a továbblépés indoklásáról Madách által kifejtetteket is sumházva — nem kevéssé az csendül vissza 12 év múltán, amit Kossuth 1848. ápr. 16-án, a forradalmi vívmányok törvénybeiktatását követően így fogalmazott: „Nem minden ez, mi az egész nemzet jövődjét magában foglalná, hanem alapja jövő kifejlődésünknek...” KÖM XI. 742.

⁴⁹ Jósika Miklós (Brüsszel, 1861. jún. 1.) — Fehérvári Miklósnak. MTA kéziratára, Magyar Irodalmi Levéltár, 8 r. 1. sz.; SZABAD György 514.

⁵⁰ Elhelyezkedését a párton belüli csoportosulásokban nem ismerjük.

⁵¹ ÖM II. 691.

⁵² OL Ogylt. A képviselőház 1861. máj. 28-i ülésének kéziratosa naplója.

⁵³ SZABAD György 467–469., vö. i. m. 140–149., 586.

⁵⁴ Deák Ferenc beszédei. (Kiad. KÖNYI Manó) 2. kiad. Bp. 1903. III. 40–44.

⁵⁵ ÖM II. 691.

sának biztosításával kecsegtettek,⁵⁵ amire józanító gúnnyal vágott vissza Madách szónoki kérdése: „tartozik-e az boldogságunkhoz, hogy nagyhatalmasság legyünk?”⁵⁶ Ausztria hatalmi funkcióját és jövőjét egyébként is a kiegyezés útjára a realpolitika jelszavával tessékélők tényleges illúzionizmusától nagyon eltérően ítélte meg. Az országgyűlés feloszlását követően írta: Ausztriának „századokon keresztül hivatásának látszik lenni, hogy minden haladásnak a politikában, minden revolúciónak a szellemi világban merev negációja legyen”. Majd így figyelmeztetett: „ha áll is még az ortodox diplomácia előtt mint axioma, hogy Ausztria létele politikai szükség Európában; történt már, hogy ily axioma egy hatalmas szóra összerolott, minden reá épült következtetésekkel együtt.”⁵⁷

Mindez megérteti, hogy Madách nemcsak a morális integritás védelmezőjeként, hanem a Magyarország állami önrendelkezésének biztosítását célzó politikai koncepció híveként is mondott nemet az 1848-as törvények csorbításával kötendő alkura, sőt a felettük való újraegyezkedésre is. Képviselőházi beszédében jelentette ki: „egyezkedni annyit tesz — mint követeléséből is engedni akarni, a mi követéseink pedig éppen úgy nem lehetnek engedés tárgyai, mint a lenni vagy nem lenni, mint az élet és halál.”⁵⁸ Ezzel vissza is jutottunk a drámáiban túlrögződő kételyeken politikusként is úrrá váló Madách *Politikai hitvallomásának* fogalomtételéhez: „vannak általános elvek . . . melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet”.⁵⁹ Az utolsó szavakban Madách kedvelt Schiller-idézete hangzik fel komor pátozásával.⁶⁰ — Mégis bizonyítottnak véljük, hogy a minden naiv optimizmust félrelökve is a küzdés vállalására szólító *Tragédia* és a céltudatosá vált küzdelem megvívásának mikéntjére tanító *Mózes* írója politikusként is az élet útját ajánlotta nemzetének. De nem az akármilyen életét. És semmiképpen sem a 48-as vívmányok rovására az abszolútizmussal kötendő alku útját. Fő feladatának érezte a magyarság és az európaiság összhangjának alapfeltételét megteremtő 1848 vívmányainak csorbíthatlan megőrzésére köteleznie el magát és nemzedéktársait. Az országgyűlés feloszlása után befejezett⁶¹ *Mózes*-dráma hőséhez hasonlatosan kívánta megőrizni a „törvényt” mindaddig, amíg továbbadhatja a „szolgaság és álművelődés mérgétől”⁶² már mentesnek remélt eljövendő nemzedékeknek, de nem a temetkező múlt sírfedelének kőtáblaként, nem is transzcendentális igazságok foglalataként, hanem az építkező jövő jó alapjaként.

⁵⁵ OL Ogyit. A képviselőház 1861. máj. 23-i ülésének kéziratosa naplója.

⁵⁶ ÖM II. 693.

⁵⁷ I. m. II. 709.

⁵⁸ I. m. II. 691—692. Ez a legeggyértelműbb bizonyítéka, hogy Madách a Habsburg-birodalomhoz való viszony kérdésében alkalmazkodott Kossuthék koncepciójához, amit a Határozati Párt élén Teleki is érvényesíteni kívánt. Ennek egyik alapkövetelménye éppen annak a megakadályozása volt, hogy a Habsburg-hatalom, amelynek nemzetközi helyzetét újabb — végül is 1866-ig elodázott — válság fenyegette, a krízis beköszönté előtt ne csábíthassa, vagy szoríthassa alkura az országgyűlést. Vö. SZABAD György 311., 452—453., 468.

⁵⁹ ÖM II. 683. Az országgyűlés feloszlása után írta: „A francia forradalom története bizonyítja, mennyire hozzászoknak az emberek a börtönhöz, a proskripcióhoz, a nyaktilóhoz, — hány szónok használta beszéde csattanó befejezésül azt, hogy magát főbe lőtte. S hát ránk, kik a római császárság minden borzalmait meglehetősen közelről ismerjük, még azt is alig kivéve, hogy az üresen maradt akasztófára embert kerestek a tömegből, — fognak-e az ilyen felmelegített argumentumok az újság meglepetésének ijedelmével hatni? — Alig hiszem.” I. m. 708—709.

⁶⁰ „Das Leben ist der Güter höchstes nicht.” A Schiller *Die Braut von Messina* c. drámájának zárójelenetéből vett mondatot az országgyűlés feloszlását követően újraidézte. ÖM II. 705.

⁶¹ Saját feljegyzése szerint 1860. jún. 9-én kezdte el, és 1861. nov. 16-án fejezte be a *Mózes* megírását. I. m. II. 1165.

⁶² *Mózes* IV. felv. I. m. I. 798.

LA „PROFESSION DE FOI POLITIQUE” DE MADÁCH

C'était entre 1859 et 1861, quand à la suite de l'ébranlement du système gouvernemental absolutiste de la maison d'Habsbourg qui cherchait à assimiler la Hongrie défaite en 1849, une crise politique aiguë s'est développée, que Imre Madách a créé ses oeuvres principales, le *Civilisateur*, *La tragédie de l'homme* et *Moïse*. C'est en 1861 que Madách a attiré sur lui pour la première fois l'attention du pays, mais cette fois-ci encore non pas comme dramatisse, mais comme adversaire intrépide des mesures terroristes et des efforts d'assimilation des Autrichiens. Son programme intitulé *Politikai hitvallomás* (Une profession de foi politique) montre Madách, député du parlement élu au printemps de 1861, un partisan fidèle d'une conception politique d'accord avec son rôle de comitat et plus tard de parlement, avec son activité d'écrivain publique et, pas en dernier lieu, avec ses oeuvres dramatiques. Madách qui se référait hardiment à Kossuth, le banni, a prêté serment en faveur de la devise „Liberté, égalité, fraternité !” qui était l'essence du code hongrois créé en 1848. L'interprétation qu'il a donné de cette triple devise, confrontée avec ses autres manifestations aussi, prouve que Madách considérait le code contenant les conquêtes de la révolution de 1848 comme une base à évoluer, mais à conserver intacte jusqu'à la réalisation de cette évolution, en refusant tout compromis avec le pouvoir oppressif, au détriment de ce code.